

O‘ZBEK ADABIY TILINING TARAQQIYOT BOSQICHLARI

Tillavoldiyeva Odinaxon Ismatillo qizi

K.UZ-23-01-guruh talabasi:

Elektron pochta: odinatillavoldiyeva@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20539309>

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek adabiy tilining shakllanishi va taraqqiyot bosqichlari tarixiy-lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. O‘zbek adabiy tilining qadimgi turkiy davrdan boshlab hozirgi zamonaviy bosqichgacha bo‘lgan rivojlanish jarayoni yoritiladi. Shuningdek, turkiy yozma yodgorliklar, eski o‘zbek adabiy tili, jadidchilik davri va mustaqillik yillaridagi til taraqqiyoti xususiyatlari ilmiy manbalar asosida tahlil etiladi. Tadqiqot natijasida o‘zbek adabiy tilining milliy madaniyat, davlatlilik va ma’naviy taraqqiyotdagi o‘rni ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek adabiy tili, turkiy tillar, eski o‘zbek tili, Chig‘atoy tili, Alisher Navoiy, jadidchilik, til taraqqiyoti, davlat tili.

Kirish

Til millatning ma’naviy boyligi, tarixiy xotirasi va madaniy merosini avlodlardan avlodga yetkazuvchi muhim vosita hisoblanadi. Har bir xalqning taraqqiyoti uning tilining rivojlanish darajasi bilan chambarchas bog‘liqdir. O‘zbek adabiy tili ham uzoq tarixiy taraqqiyot bosqichlarini bosib o‘tgan bo‘lib, bugungi kunda xalqaro miqyosda rivojlanayotgan, ilm-fan, ta’lim, madaniyat va davlat boshqaruvi sohalarida faol qo‘llanilayotgan tillardan biri hisoblanadi.

O‘zbek adabiy tilining shakllanishi va rivojlanishi Markaziy Osiyo hududida yashagan turkiy xalqlarning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liqdir. Til taraqqiyotining har bir bosqichi o‘z davrining tarixiy sharoitlari, madaniy muhit va adabiy an’analari ta’sirida rivojlangan. Shu sababli o‘zbek adabiy tilining tarixini o‘rganish nafaqat lingvistik, balki tarixiy va madaniy ahamiyatga ham egadir.

Adabiyotlar tahlili

O‘zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlarini o‘rganish masalasi turkologiya va o‘zbek tilshunosligining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu mavzu yuzasidan mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan ko‘plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan.

Turkiy tillar tarixini o‘rganishda Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari alohida ahamiyatga ega. Mazkur asar turkiy xalqlarning XI asrdagi til xususiyatlari, lahjalari va leksik boyligini yorituvchi fundamental manba hisoblanadi. Muallif turkiy tillarning fonetik, morfologik va leksik jihatlarini ilmiy asosda tavsiflagan hamda keyingi tarixiy-lingvistik tadqiqotlar uchun muhim nazariy asos yaratgan.

O‘zbek adabiy tilining tarixiy rivojlanishini tadqiq etishda Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari ham muhim manbalardan biridir. Navoiy ushbu asarda turkiy tilning boy ifoda imkoniyatlarini ko‘rsatib, uning fors tilidan qolishmasligini ilmiy va badiiy dalillar bilan asoslab bergan. Tadqiqotchilar ushbu asarni o‘zbek adabiy tilining nazariy poydevorini shakllantirgan muhim manba sifatida baholaydilar.

O‘zbek tili tarixini ilmiy jihatdan o‘rganishda G. Abdurahmonov, A. Rustamov, Sh. Shukurov, A. Hojiyev, E. Begmatov, N. Mahmudov kabi olimlarning ilmiy ishlari muhim o‘rin tutadi. Jumladan, A. Hojiyev o‘z tadqiqotlarida o‘zbek adabiy tilining shakllanish bosqichlari, adabiy me’yorlarning rivojlanishi va yozma adabiyotning til taraqqiyotidagi o‘rnini batafsil yoritgan. Sh. Shukurov esa eski o‘zbek adabiy tilining fonetik va grammatik xususiyatlarini tarixiy manbalar asosida tahlil qilgan.

Jadidchilik davri va yangi o'zbek adabiy tilining shakllanish masalalari Fitrat, Behbudiy, Cho'lpon va Abdulla Qodiriy ijodi misolida ko'plab tadqiqotlarda yoritilgan. Xususan, jadid adabiyoti tilining xalqchil xususiyatlari va zamonaviy adabiy til me'yorlarining shakllanishiga ta'siri tilshunoslar tomonidan keng o'rganilgan.

So'nggi yillarda o'zbek tilining davlat tili sifatidagi rivojlanishi, til siyosati va globallashuv sharoitidagi taraqqiyot masalalari N. Mahmudov, B. Yo'ldoshev, A. Madvaliyev kabi olimlarning ilmiy ishlarida tahlil etilgan. Ushbu tadqiqotlarda o'zbek tilining zamonaviy taraqqiyot tendensiyalari, terminologik boyishi va raqamli kommunikatsiyadagi o'rni yoritilgan.

Mavzu bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar o'zbek adabiy tilining taraqqiyoti uzluksiz tarixiy jarayon ekanligini ko'rsatadi. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyati ayrim davrlar yoki alohida til hodisalariga bag'ishlangan bo'lib, o'zbek adabiy tilining barcha taraqqiyot bosqichlarini yaxlit tizim sifatida tahlil qilish zarurati saqlanib qolmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotni amalga oshirishda tarixiylik, tizimlilik va qiyosiy-tahliliy yondashuvlar metodologik asos sifatida tanlandi. O'zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlarini aniqlash va tavsiflashda tarixiy-lingvistik metoddan foydalanildi. Ushbu metod yordamida qadimgi turkiy til davridan boshlab hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan rivojlanish jarayoni ketma-ketlik asosida o'rganildi.

Tadqiqot davomida tavsifiy metod orqali har bir tarixiy davrning fonetik, leksik, grammatik va uslubiy xususiyatlari izohlandi. Qadimgi turkiy yodgorliklar, o'rta asr yozma manbalari, Alisher Navoiy asarlari hamda jadid adabiyoti namunalari lingvistik jihatdan tahlil qilindi.

Qiyosiy-tarixiy metod yordamida turli davrlarga oid til birliklari o'zaro taqqoslandi. Natijada o'zbek adabiy tilining rivojlanish jarayonida yuz bergan fonetik, morfologik va leksik o'zgarishlar aniqlandi. Mazkur metod til taraqqiyotining ichki qonuniyatlarini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Shuningdek, ilmiy manbalarni o'rganish va umumlashtirish metodidan foydalanildi. Mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari, monografiyalar, darsliklar, tarixiy manbalar hamda normativ-huquqiy hujjatlar tahlil qilinib, tadqiqot mavzusiga oid nazariy qarashlar tizimlashtirildi.

Tadqiqotning empirik bazasini Orxon-Enasoy bitiklari, “Qutadg'u bilig”, “Devonu lug'otit turk”, “Hibat ul-haqoyiq”, Alisher Navoiy asarlari, jadid adabiyoti namunalari va zamonaviy o'zbek tiliga oid ilmiy manbalar tashkil etdi.

Tadqiqotning metodologik asosini til va jamiyatning o'zaro bog'liqligi, til taraqqiyotining tarixiy uzviyligi hamda adabiy tilning milliy madaniyat rivojidagi o'rni haqidagi zamonaviy lingvistik konsepsiyalar tashkil etdi. Mazkur yondashuv o'zbek adabiy tilining shakllanish va rivojlanish jarayonlarini ilmiy asosda yoritish imkonini berdi.

Asosiy qism

O'zbek adabiy tili turkiy tillar oilasining qarluq guruhiga mansub bo'lib, uning shakllanishida qadimgi turkiy til, qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalari muhim rol o'ynagan. Tilning taraqqiyot jarayoni ming yilliklar davomida davom etib, turli tarixiy bosqichlarni o'z ichiga oladi.

Tilshunoslar o'zbek adabiy tilining rivojlanish tarixini quyidagi asosiy bosqichlarga ajratadilar:

1. Qadimgi turkiy til davri.
2. O'rta turkiy til davri.
3. Eski o'zbek adabiy tili davri.
4. Yangi o'zbek adabiy tili davri.

5. Hozirgi o‘zbek adabiy tili davri.

Mazkur bosqichlarning har biri o‘ziga xos lingvistik va tarixiy xususiyatlarga ega.

Qadimgi turkiy til davri taxminan VI–X asrlarni qamrab oladi. Bu davr turkiy xalqlar tarixida yozma adabiyotning shakllanishi bilan xarakterlanadi. Mazkur davrning eng muhim yozma yodgorliklari sifatida Orxon-Enasoy bitiklari e’tirof etiladi.

Orxon-Enasoy yodgorliklari VIII asrda yaratilgan bo‘lib, Bilga xoqon, Kultegin va To‘nyuquq nomlari bilan bog‘liq tarixiy bitiklardan iborat. Ushbu yodgorliklarda turkiy xalqlarning siyosiy hayoti, davlat boshqaruvi, urf-odatlar va dunyoqarashi aks etgan.

Qadimgi turkiy til fonetik, grammatik va leksik jihatdan keyingi turkiy tillarning, jumladan o‘zbek tilining ham rivojlanishiga asos bo‘lib xizmat qilgan. Ko‘plab so‘zlar va grammatik shakllar bugungi o‘zbek tilida ham saqlanib qolgan.

XI–XIV asrlar o‘rta turkiy til davri hisoblanadi. Bu davr turkiy xalqlar madaniyati va adabiyotining yuksalishi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, Qoraxoniylar davlati davrida yaratilgan ilmiy va badiiy asarlar til taraqqiyotida muhim o‘rin egallaydi.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” lug‘ati va Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asari mazkur davrning yirik yozma manbalari hisoblanadi.

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari nafaqat lug‘at, balki turkiy xalqlarning etnografiyasi, madaniyati va til xususiyatlarini aks ettiruvchi qomusiy manbadir. Asarda turkiy lahjalarning o‘zaro munosabati, fonetik va leksik xususiyatlari keng yoritilgan.

Mazkur davrda arab va fors tillarining ta’siri kuchaygan bo‘lsa-da, turkiy tilning adabiy mavqei saqlanib qolgan.

XV asrdan XIX asrning ikkinchi yarmigacha bo‘lgan davr eski o‘zbek adabiy tili yoki chig‘atoy adabiy tili davri deb ataladi. Bu davr o‘zbek adabiy tilining eng yuksak rivojlangan bosqichlaridan biri hisoblanadi.

Eski o‘zbek adabiy tilining taraqqiyoti bevosita Alisher Navoiy nomi bilan bog‘liq. Navoiy turkiy tilning badiiy imkoniyatlarini amalda namoyon etib, uni yuksak adabiy til darajasiga ko‘tardi. Uning “Xamsa”, “Muhokamat ul-lug‘atayn”, “Lison ut-tayr”, “Mahbub ul-qulub” kabi asarlari o‘zbek adabiy tilining rivojlanishida beqiyos ahamiyat kasb etdi.

“Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida Navoiy turkiy tilning fors tilidan kam emasligini ilmiy asoslar bilan isbotlab berdi. Bu esa turkiy tilda ijod qilish an‘analarining rivojlanishiga kuchli turtki berdi.

Navoiy bilan bir qatorda Zahiriddin Muhammad Bobur, Husayn Boyqaro, Mashrab, Ogahiy, Muqimiy, Furqat kabi ijodkorlar ham eski o‘zbek adabiy tilining boyishiga katta hissa qo‘shdilar.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida o‘zbek adabiy tilining yangi bosqichi shakllana boshladi. Bu davr jadidchilik harakati bilan chambarchas bog‘liqdir.

Jadid ma’rifatparvarlari xalqni ilm-fanga, zamonaviy ta’limga va taraqqiyotga da’vat etish bilan birga, adabiy tilni xalq tiliga yaqinlashtirishga harakat qildilar. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Fitrat, Cho‘lpon va Abdulla Qodiriy kabi ziyolilar adabiy tilning soddalashuvi va xalqchil tus olishiga xizmat qildilar.

Mazkur davrda matbuotning rivojlanishi, gazeta va jurnallarning paydo bo‘lishi adabiy til me’yorlarining shakllanishiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Tilning grammatik va uslubiy imkoniyatlari kengaydi.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab hozirgi o‘zbek adabiy tili shakllandi. 1989-yil 21-oktabrda “Davlat tili haqida”gi Qonunning qabul qilinishi o‘zbek tilining davlat tili maqomini mustahkamladi. Bu esa tilning ijtimoiy mavqeini yanada oshirdi.

Mustaqillik yillarida o‘zbek tilining rivojlanishi yangi bosqichga ko‘tarildi. Til siyosati davlat darajasida qo‘llab-quvvatlandi, lotin yozuviga asoslangan yangi alifbo joriy etildi, ilmiy va rasmiy uslublar takomillashtirildi.

Bugungi kunda o‘zbek tili internet, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, xalqaro aloqalar va zamonaviy ilm-fan sohalarida faol qo‘llanilmoqda. Til lug‘at tarkibi yangi terminlar bilan boyib bormoqda. Shu bilan birga, til me‘yorlarini saqlash va milliy til madaniyatini rivojlantirish masalalari ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Xulosa

O‘zbek adabiy tilining taraqqiyoti uzoq tarixiy jarayon natijasidir. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklardan boshlangan ushbu taraqqiyot o‘rta turkiy davr, eski o‘zbek adabiy tili, jadidchilik davri va zamonaviy bosqichlar orqali rivojlanib keldi. Ayniqsa, Alisher Navoiy ijodi o‘zbek adabiy tilining yuksalishida alohida o‘rin tutadi.

Mustaqillik yillarida o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi mavqei mustahkamlanib, uning qo‘llanish doirasi yanada kengaydi. Bugungi kunda o‘zbek adabiy tili milliy o‘zlikni anglash, ma‘naviy merosni asrash va zamonaviy taraqqiyotga xizmat qiluvchi muhim omillardan biri sifatida rivojlanishda davom etmoqda.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Koshg‘ariy M. *Devonu lug‘otit turk.* – Toshkent: Fan, 2017.
2. Yusuf Xos Hojib. *Qutadg‘u bilig.* – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.
3. Navoiy A. *Muhokamat ul-lug‘atayn.* – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2016.
4. Bobur Z.M. *Boburnoma.* – Toshkent: Sharq, 2019.
5. Shukurov Sh. *O‘zbek adabiy tili tarixi.* – Toshkent: O‘qituvchi, 2020.
6. Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh. *O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi.* – Toshkent: Fan, 2018.
7. Hojiyev A. *O‘zbek adabiy tili tarixi.* – Toshkent: O‘zbekiston, 2015.
8. Begmatov E. *Adabiy norma nazariyasi.* – Toshkent: Fan, 2017.
9. “Davlat tili haqida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni. 1989-yil 21-oktabr.
10. Mirziyoyev Sh.M. *Yangi O‘zbekiston strategiyasi.* – Toshkent: O‘zbekiston, 2022.